

ИМ. А.С. ПУШКИНА

ШЫН

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru№149
(19186)2018 чылдың
декабрь 20
четвергХүннүн үнери — 08:57
Ажары — 15:57
Хүн дурту — 07:00

Садар өртээ хостуг 12+

Хүннүн медээлери

АВТОБУСТАРНЫ НЕМЭЭН

«Кызылхоортранс» МУБ-туң дыңнатканы-биле, Кызылдың солагай талакы дачаларының чурттакчыларының хөй санныг дилеглери-биле декабрь 18-тен эгелеп эртенги болгаш кежээки бачым елерде дачалар ниитилелдери-биле хоорай аразына пассажирлер сөөртүп турар 12 автобуска немей 3 автобусту маршрутче үндүргөн.

ЭСТАФЕТАГА КИРИШКЕН

Росгвардияның Тыва Республика-а эргелелиниң парлалга албанының дыңнатканы-биле, декабрь 18-те Кызылга өрткөн «Универсиада-2019»-туң От эстафетазына Тываның росгвардейжилери аза киришкен. Олар эстафета үезинде факел тудукчуларын үдеп чорааннар.

А росгвардейжи улуг лейтенант Айбек Даш-Шиви 17 факел тудукчуларының аразына 15 дугаары болуп, төөгүлүг болууш-унага киржи аас-кежиктиг болган. Ол амбо хүрешке Европаның, Россияның, азияның чемпиону, спорттун холушак хейрлеринге Сибирь федералдыг округтун ий дакпыр чемпиону, делегей чергелиг спорт мастери.

ЧӨПШЭЭРЕЛ ЧОК АП ЧОРААН

Декабрь 12-де күрүнениң автоинспекциясының «Шивилиг» доскуул черинге аяваже углап чоруп олурган «Hino» «Lager» автомашинаны хынаары-биле каттааткан. Автомашинаны Новосибирск областың 43 харлыг чурттакчызы башка-ап чораан.

Хыналданың түңнелинде автомашина-ның иштинден чөпшээрел чок ап чоран 45 литр этилдиг спирт холуксаалыг ук чүүлду хавырган. Машинага олуруп раан Новосибирск областың Бердск рттуг 1994 чылда төрүттүнген аныяк жи этил холуксаалыг суук чүүлду боду тыглаар дээш садып алганын өчээн.

СТАТИСТИКАДАН

Сибирь федералдыг округта рак рындан кижилерниң өлүп хораар чоруу касыяда 10 хуу эвээжээн, Алтай крайда 1,4; Омск областа — 1,2; Иркутскиде — 1,1 болган.

Сибирьниң өске девискээрлеринде кык аараан кижилерниң саны өзүп тура-илерээн. Ылаңгыя Забайкалье болгаш Новосибирск областтарда бо аарыгдан-нын өлүп хораар чоруу 107-108 хуу дип турар.

Россияның Кадык камгалал ямы-ның медээзин өзүгээр алырга, ыжык-рыын эмнээр эмнелге албан чер-риниң даңзызында турар улустун саны: 1) муң кижиге хамаарыштыр алырга, касыяда — 1832, Красноярск крайда — 89, Тывада 889 кижиге.

МӨӨРЕЙГЕ ТИИЛЭЭН

Декабрь 15-16 хүннеринде Москвага оропейжи «Этно-Эрато» деп бөдик даның национал костюмнер мөөрейи түп эрткен. Аңаа Россияның 50 ре-нундан болгаш даштыкы чурттардан тудукчу модельерлер киришкен. Москва хоорайның Чазак бажыны-ның улуг залына декабрь 16-да мөө-рейниң лауреаттарының болгаш дип-лантаыларының гала-концерти болган. Тыва Республиканың Шагаан-Арыг-дизайнер Андрей Неверичкийниң «Ал-байлаам» деп коллекциязы «Ажыг-да эң тергин этниктиг костюм» деп инацияга бирги черге төлөптиг болган.

Бүгү-делегейниң XXIX кышкы студентилер оюну

УНИВЕРСИАДАНЫҢ ОДУН ТЫВАГА УТКААН

Бо чылын тыва спортка чедиш-киннер-биле элбек чыл болган. Чыл адакталып турда Тывага ба-за бир онзагай болуушкун — де-кабрь 18-те Бүгү-делегейниң XXIX кышкы универсиадазының Оду Тывага «аалдап» келген. Ол хүн найысылалдың төвү езулуг байыр-ланчыг шинчи кирген — ыры-хөгжүм чаңгыланган, өңгүр шарлар, плакат-тар, туктар туткан өң баазын спортчу хептерлиг аныяктар, спортчулар.

Эстафета Тываның Национал музейин-ден эгелээн. Универсиада-ның Оду тыва чон байырлыг байдалга уткаан. Тускай камгалалда суккан Отту Красноярск хоорайда «Универсиада-2019»-туң күүсекчи дирекциязының чингине директорунун оралакчызы Стелла Юрьевна Алексеева тудуп алгаш эккээрге, манаан чон улуг өөрүшкү-маңнайлыг, адыш часкаашкынна-ры-биле уткаан. Кызыл хоорай баштыңы Ирина Казанцева Отту хүлээп алгаш, факелче дамчыдар езулалды кылган.

От эстафетазының кол киржикчизи — оттуг факел тудукчузу. Ниитизи-биле от эстафетазына 665 факел тудукчузу киржип турар. Тывадан 17 факел тудук-чулары Национал музейден эгелээш, хоорайның тураскаалдыг черлериниң (Кызыл партизаннар тураскаал, «Азия төвү» скульптурлуг комплекс, Цеченлинг хүрээзи, Тыва үндэзин культура төвү) ча-ны-биле маңнавышаан, бот-боттарына дамчыдып эрткеннер. Факелди бир дугаар тудуп алгаш маңнаар аас-кежик Тываның хаак спортунун федерациязының даргазы Валерий Шыырапка таварышкан. Факел

С.Ю. Алексеева универсиада одун эккелген.

тудукчуларын Тываның Росгвардиязының тускай белеткел эрткен бөлүк офицерлери үдеп чораан.

Факел тудукчуларының аразында Тывада сураглыг спортчулар, хөй-ниити-жилер, аныяктар шимчээшкениниң идеп-кейжилери бар: делегейниң бирги чери дээш хүрештин тирикчизи Начын Куулар,

кикбоксингиге делегей чемпиону Кежик Монгуш, самбога Европаның ийи дакпыр чемпиону, студентилер аразына деле-гей чемпиону Альберт Монгуш, Тываның күрүне университетиниң ректору Ольга Хомушкун, Тывада Росгвардияның офицери Айбек Даш-Шиви дээш өскөпөр-даа.

(Уланчызы 2-ги арында) ➔

Валерий Шыырапка факелди дамчыдып турары.

Бүгү-делегейниң XXIX кышкы студентилер оюну

УНИВЕРСИАДАНЫҢ ОДУН ТЫВАГА УТКААН

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Факел Одун туткан спортчуларны көркүсчүзүн чон чурукка тырттырган, "ураалаан", өөрүшкү-маңнайлыг уткуп турганнар. Найысылалдың төп кудумчуларынга ол хүн езулугла байырлал болган. Мындыг чараш спортчу езулалды көрүп алыр аас-кежик кайда боор. Факел Одун дамчыдар езулал — кижилерни демнестирер, чер чуртунга чоргааралды оттурар, чоннун хей-аъдын көдүрер.

3 километр 800 метр хем-чээлдиг эстафетаны эрткен соонда, факел тудукчулары Кызылдың Арат шөлүнге кээрге, От факелин Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол хүлээп алгаш, баш удур белеткээн Универсиада Одунун аяанга отту кыпсылкан.

Бо байырлалдың эң-не чараш кезээ — Универсиада Одунун аяан кыпсыр езулал болган. Ол дээр-ле Бүгү-делегейниң XXIX кышкы универсиадазының Оду Тывада келгени ол. Аңаа "Тыва Универсиада Одунун эстафетазының киржикчи" деп дипломну Красноярск крайның депутаты Вера Оськина Тываның Баштыңына тывыскаан.

Универсиада Оду оруун уламчылап, кожавыс Хакасияның найысылалы Абакан хоорайга баар.

2019 чылдың Бүгү-делегейниң

Факел Тываның Баштыңында.

XXIX кышкы универсиадазының Одунун эстафетазы Казахстанның Алма-Ата, Кыдаттың Харбинге, ол ышкаш Россияның улуг университеттерлиг, экономиктиг, спортчу болгаш культурулуг төп хоорайлары: Москва, Архангельск, Санкт-Петербург, Калининград, Симферополь, Ростов-на-Дону, Ставрополь, Грозный, Казань, Екатеринбург, Владивосток, Иркутск, Барнаул, Новосибирск, Томск, Кызыл, Абакан база Красноярск крайның хоорайларына чедер.

Бүгү делегей чергелиг улуг маргылдааларга От эстафетазын эрттирер чараш чаңчылды бүгү делегейге спортту непередир дээш кылып турар. Универсиада Оду — делегейге тайбың чурттаксаарларның, бүгү студентилерниң найыралының болгаш чаңгыс деминиң демдээ.

Алдынай АРАКЧАА (СОЯН).

Арслан АРАКЧААНЫҢ тырттырган чуруктары.

Тываның күрүне университединиң "Иновация-2018" регионнар аразында I аныяктар шуулганынга сезен ажыг чаартыкчы төлевилелдерни алды аңгы угланышкыга бөлүктөп алгаш, тергин-нерин шилип, эң чедиш-кинниг ажылдарга шаңналдарны тывыскаан.

"Медицина болгаш кадык-камгалалы" деп угланышкыга он ажылдың аразындан бир-ги черни Сибирь федералдыг университеттиң төлээлери алган. "Сөөк бүдүгүн азы сөөктү катап тургузар кылымал материалдарны 3D-принтерге парлаары" деп кончук солун эртем-шинчилелдиг төлевилелди Фундаменталдыг биология болгаш биотехнология институтунун магистрантызы К.А. Кисельский көргүскөн. Удуртукчузу медицина эртемнериниң доктору Е.И. Шишацкая.

Медицинага биопарлаага деп чаа адыр чээрби бир вектиң эгезинде тыттып келген. Делегейниң бүгү эртемденнери чугула херек органнарны — чүрек, бүүректер, баар дээн ышкыш кижиниң кол органнарын парлаар хөй хүлээлгени күүседир принтерлер чогаадыр дээш, идепкейлиг ажылдап турар. 2006 чылда биоинженерлер чеди аарыг кижиге оларның клеткаларын ажыглап, кылымал сыңыны парлап тургускан. Баш бурунгаар сыңыны хевирлеп кылгаш, ооң кырынче принтер дузазы-биле клетка бүдүмелин дамдыладып кааш, кижиниң мага-бодунун чылыының температуразын өйлээн тускай камерага тургузуп каан. Клеткалар херлип өзүп көвүдээш, 6-8 неделя эрткенде кылымал сыңы болу бээрге, аарыг улустарга кезиштин кылгаш, кылымал органы салып эмнеп каан. Биопринтер херекселге кылымал кулак аяан, чүрек клапанын, дамырларны парлап, сөөк бүдүгүн, кешти катап тургузуп парлааш, кемниг аарыг улуска салып турар апарган. Россияның эртемденнери 3DБИО чаа принтерни чогаадып кылгаш, кылымал бооста бес-

ХӨГЖҮЛДЕЖЕ БАЗЫМ

терин парлааш, шенелдени эрттирер турар. Чамдык улус: "Биопарлааның чедиш-кинниг сайзыраарына ам-даа үе херек" — деп саналдап-даа турган болза, чаа көрүштүг, чүткүлдүг аныяк эртем шинчилекчилериниң ачызында дыка дүрген хөгжүп турарының чижээнге бо төлевилелди хамаарыштырып болур.

"Чыжыргана үзүндөн мазь кылыр аргазы" деп төлевилелди Кызылдың Президентиниң кадет училищезиниң 10 дугаар класының өөреникчизи Тензин Мунзук көргүскөш, ийиги черни чаалап алган. Чыжыргана үзүн шаг-төөгүдөн бээр улусчу эмнээшкиге ажыглап чораан. Ону аптекада садып турар эм үнүштүг пластырьлар, повязкалар кылдыр чогаадып кылырынга ТывКУ-нун доцентизи, биология эртемнериниң кандидады Урана Ооржак-биле сүмележи, башкызы Азиана Зайцеваның удуртулгазы-биле чогаадып кылган.

Хакасияның Н.Ф. Катанов аттыг күрүне университединиң фундаменталдыг медицина болгаш гигиена кафедрасының эртемден башкыларының "Чаа-өзү-биле иммунитет камгалаар болгаш антибактериалдыг эм чүүлдерни тус черниң эм үнүштеринден кылыры" деп төлевилели үшкү черге төлөптүг болган.

Тываның политехниктиг техникумунун студентилери Зоя Күдер-оол, Хорагай Сатты идепкейлиг киришкени дээш шаңнаан. Олар "Тыва Республиканың өөредилге албан чериниң сургуулдарына профилактикийни тургузары" деп төлевилелди башкызы Людмила Наважатын удуртулгазы-биле ажылдап кылган.

Аныяк-чалыларны делегей хөгжүлдөзү-биле деңге базып, амыдыралга чаа-чаа чүүлдерни боттары чогаадып, кылып, бүдүрүп чоруур кылдыр университет башкыларының айттып, өөредип чоруурун көргөш, сеткил ханып өөрүп турдус. Күзүнн чедип, сураанын тып алган чоруур тывынгыр, сагын-гыр аныяктар чаартыкчы өзу-биле кылган солун чаа чүүлдерин келир чылын "Иновация-2019" шуулганынга бараалгадып көргүзөр.

Рада ДЕМЧИК.

Арслан АРАКЧААНЫҢ тырттырган чуруктары.

АЯН-ЧОРУКЧЕ ЧАЛАП ТУР

Ноябрь айның эгезинде Тываның Альпинизм федерациязының удуртукчузу, чогаалчы Маадыр-оол Ховалыг Непалче ажыл-агыйы аян-чорукту кылгаш келген.

Ол аңаа делегейде билдингир альпинист Мингма-биле ужурашкан. Мингма Шерпа 38 харлыг, ол Францияга бүдүрген хууда 7 вертолеттүг, 2012 чылдан эгелеп Маадыр-оол Бартыштаанович-биле чоок харылзажып чоруур.

2019 чылдан эгелеп тыва аян-чорукчулар Тибеттиң төвү Лхасада сарыг шажынның ыдык-шылдары болур хүрээлерге 3-4 хонукта экскурсия кылыр. Катмандудан Лхасага база дедир самолет-биле ужура. Барыын Тибетте ыдыктыг, тывызыксыг Катлас дааның Коразын кылыр. Катмандудан чийк машина-биле чоруур. Аян-чорук Тибетче 9-10 хонук үргүлчүлээр. Тибетче кирер шупту айтырыглары Мингманың "Seven Summit

Adventure" компаниязы шиит-пирлээр. Непалдың иштинге мындыг аян-чоруктары кылыр. Делегейниң Бурганнар Иези боор, 8848 метр бедик Эверестин 5300 метр бединде Кол лагерьже вертолет-биле аян-чорукту чаңгыс хүн дургузунда кылыр. База ол-ла маршрут-биле чадаг аян-чорукту 14 хонук иштинде чорудар. Будданың төрүттүнген чери Лумбиниже 3 хүннүң аян-чоруун автобус-биле чоруур.

Кызылдан Москвага дорт рейс-биле «Супер ДЖЕТ-100» деп самолет-биле ужура чедер, улаштыр Каттышкан Араб Эмираллар, Оман таварыштыр Катмандуже ужура. Араб күрүнелер нефть-биле бай болгаш, самолеттар өрттээ эң чийк. Эртенинде-ле Непал, Катмандуже чедер бээр. Январь айда Непалда Эверестин 5300 метр бединде Кол лагерьже вертолет-биле төөгүдө эң бир дугаар тыва аян-чорукчулар чедер деп барган.

Бистиң корр.

ЧОЛААЧЫЛАРГА ЧАА ЧЫЛДЫҢ “БЕЛЕКТЕРИ”

Тываны дугуй кырында республика дижит. Шынап-ла ындыг, республикада чаңгыс-ла автотранспорт – машиналар. “Демир аъттарның” элерин келир 2019 чылда кандыг “белектер” манап турарын көрүп көрээлиңер.

ОСАГОДА ЧАА ЧҮҮЛДЕР

Автотранспорт харысалгазының албан хамааты камгалалын (ОСАГО) реформалаар дугайында 2 чыл бурунгаар чарлаан. Аңаа хамаарыштыр хоойлу төлөвилелин Күрүне Думазында сайгарып чугаалажып турар. Реформаның бирги чадазын чаа чылдың январь 1-ден эгелээр деп медээлер массалыг информация чепсектеринде көстүп келген. ОСАГО-га (автотранспорт харысалгазының албан хамааты камгалалына) кандыг өскерлишкенер болурун дугайында тодаргай фактылар, сан-чугаайлар база бар. Чижээлээр, ОСАГО

өрттөн төлээриниң чурумун өскертип, тариф планын тургускан, чүү хире өрттектиг полис алырын транспорттун ээзи дургужуп ап болур апаар.

Амгы үеде ОСАГО-нун өрттө кайы девискээрде чүү хире күчүлүг машинаны чоллаачы ажыглап турарындан хамааржыр болза, 2019 чылдан ыңай машинаның ээзиниң чоллаачы стажындан хамааржыр апаар. Чижээлээр, чоллаачы стажы эвээш аныяк чоллаачылар хей чыл стажыг улуг назы-харлыг чоллаачылардан хөйүнү төлээр апаар. Полис өрттө орукка автотранспорттун чоруурунун чурумун үрвезин чоллаачыларга эвээш, а оруктарга шимчээшкен чурумун үрвезин чоллаачыларга көвүдөй берип болур. Чиик автомашиналарның ээлери 2018 чылда полис дээш 3 432 – 4 118 рубль төлөп турар болза, 2019 чылда доктааттыг өрттөктөн 20 хуу эвээжидер азы көвүдөй төлөп болур. Машиназын док-

таамал ажыглаар чоллаачының ОСАГО өрттө, машиназын ында-хаа мунар чоллаачылардан хей болур. Машиназын каш акшага камгаладып алырын ооң ээзи боду билер. Чижээлээр, озалондакка машина үрөлгенин 4 муң рубльге, транспорт озалондаанга бодунун кемдээнин 5 муң рубльге камгаладып ап болур. Бир эвес чоллаачының машиназы аар өрттектиг, боду шыдалдыг болза, камгаладылга акшазын оон-даа хей түңгө кылдыртып ап болур. Амгы үеде ОСАГО полизиниң хуусаазы 12 ай, а 2019 чылда ооң хуусаазын 3 чыл чедир чарып ап болур.

ОСАГО полизи чок машина мунуп чорааны дээш, 2019 чылда торгаал – 800 рубль. Бо торгаалдың хемчээли чоорту өзе бээр чадавас. Чүге дээр, ОСАГО полизи чок чорааны дээш, харысалганы күштелдирерин хоойлу төлөвилелинде көргөн.

ОСАГО полизиниң саазын хевиринден ойталаарын, ону

электроннуг хевирге солуурун ОСАГО-ну реформалаарының хоойлу төлөвилелинде кириген. ОСАГО полизиниң электроннуг хевирин хүлээп аптар болза, полис чок чоруп турар чоллаачылыг машиналарны тускай электроннуг система-биле илередир апаар. Бо талазы-биле тускай төлөвилелди Россияның улуг хоорайларында шенеп турар.

ТОРГААЛДАР

Орукка транспорттун чоруу-нун чурумун үрвезин дээш торгаалдарның акша хемчээли база 2019 чылда көвүдээр. Чижээлээр, орукка автотранспорттун чүү хире дүрген чоруунун доктааткан режиминден шакта 60 километрден дүрген чорааны, ону 2 катап катаптааны дээш, чоллаачының

автотранспорт башкаар эргезин 1 чыл дургузунда казыыр. Шимчээшкен чурумунун орукта шыйган азы орук кыдында тургускан демдектерин сагываан дээш, торгаалдың хемчээли 500 рубль болгаш оон хей бооп болур.

Автотранспорттун диагностика картазы чок чорааны дээш торгаал 2019 чылда тыттып кээр чыгы, ооң хемчээли 2000 рубль боор чадавас.

Чоллаачыны кандыг чурум-биле торгаанын, бир эвес чоллаачы ооң-биле чөпшээрешпес болза, канчаар хомудуп (чаргылдажып) болурунун чурумун, хуусаазын ОШАЧКИ-ниң (ГИБДД) доктаалының артыгы талазында бижип каан.

ОСАГО реформазының дугайында медээлерни массалыг информация чепсектеринден көрүп, автотранспорт харысалгазының албан хамааты камгалалының полизиниң канчаар кылдырып алырының дугайында чаа чыл бүдүүзүндө ханы боданыры чоллаачыларга артык эвес.

Шаңгыр МОҢГУШ
допчулалды белеткээн.

Хомду дайынының киржикчилеринге мөгейи

ТЫВА УЛУСТУҢ ТӨӨГҮ ЧУГААЛАРЫ

(Хомду шивээзин хостаанының 105 чыл оюнга)

Хомду дайынының дугайында тыва аас чогаалда төөгү чугаалар бар бе?

Аас чогаалының төөгү чугаалар деп жанрынга хамааржыр төөгүлүг болушкуннар болгаш төөгүлүг кижилер дугайында материалдарны Д.С. Куулар, А.К. Калзан, О.К. Дарыма, А.Д. Арапчор болгаш өскелер-даа чыгган болгаш парлаан. Чижээ, оларга бөдүүн чоннун косталгазы, эрге-ажыгы дээш демисежип чораан маадырлар Амыр-Санаа, Шыдар-бан, Самбажык, Дажыма, Чечен-Комбу, Бүргүт-Чаңгы дээш оон-даа өскелерниң дугайында төөгү чугаалар хамааржыр. Хомду дайынының дугайында төөгү чугаалар амдыызында аңгы шинчилетинмез болуп турар.

Ынчангаш бо чүүлге аас чогаал сөзүгелдеринге база эртем ажылдарында даянып тургаш, Хомду дайынының дугайында төөгү чугаалар бар бе деп айтырыгга арылыаарын оралдажып көрээлиңер.

Төөгү чугаалар дээр херек кырында болган болушкуннар болгаш төөгүлүг кижилер дугайында чоннун эң-не ыдыктыг эл-бодалдары илереттинген, салгалан салгалче аас-биле дамчып келген огаалдарын ыңча дээр. Чамдыкта төөгү угаалар тоолчургу чугааларже база шили берип болур. Херек кырында болган олушкуннарны болгаш хуулгаазын үүлдери холуштур көргүскен элээн оолчургу аяныг чогаалдарны тоолчургу угаалар дээр.

Төөгү чугаалар анаа-ла чогааттына ербес, херек кырында болган болушкуннар, ооң дугайында сактышкын-арга үндөзиленип тыттыр. Мемуарлыг материалдарга ол болушкуннарның зулуг киржикчилериниң сактышкын-ары база факт-барымдааларга даянып одараткан шинчилелдер хамааржыр. Төөгү талазы-биле эртем шинчилелдери үзүрелдиг барымдааларга даянганы-иле улуг деңгизгүрүлүг болур.

Аас чогаал чыыкчылары кандыг-бир эзүгелди бижилип тургаш, чаңгыс ола болушкунну үш аңгы информантыдан медээ берикчизи) үш катап улуг өскерилге эк вариантызын (яңызын) бижилип алыр олза, ыңчан ол материал эртемге үнелиг эп негелдени сагырын кызыдар.

Хомду дайынының дугайында төөгү этеминиң негелдези-биле баштайгы материалдарны т.э.д., акад. Ю.Л. Аранчин 1956 чылда чыып эгелээн. Допу бадыт-ылдыг медээни ол 1971 чылда Хомду

дайынының киржикчизи, Баян-Тала чурт-тук Куулар Лопсандан (Дөңгүр-оол) алган. Ол-ла сактышкыннарны ачазындан ооң оглу, сарыг шажынның башкызы, сурагыл суртаалчызы Куулар Орус Дөңгүр-оолович 1972 чылда дыңнап бижээн. Ынчангаш бо ийи адашкы Хомду дайынының дугайында медээ бээриниң талазы-биле салгалдар аразында харылзааны үспээн, ховар үнелиг информантылар апарган.

Хомду дайынының 100 чыл оюн дем-деглеп тургаш, 2011 чылда бо болушкуннун дугайында делгеренгей медээни Ю.Л. Аранчинниң «Тыва улустун маадырлыг оруу» деп эртем-төөгүлүг очерктерде чырыткан. Ооң мурнунда бо болушкунну Ю.Л. Аранчин, М.Х. Маңнай-оол 1991-1994 чылдарда «Улуг-Хем» сеткүүлге чырыткан. Ю.Л. Аранчинниң 80 чыл оюнга тураскаадып, төөгү эртемнериниң кандидады А.К. Канзайның тургусканы-биле институт «Тыва улустун маадырлыг оруу» деп ному чырыкче үндүргөн.

2012 чылда чогаалчы К.К.К. Чооду «За что сражались тувинцы в Монголии?» деп барымдаалыг очерктеринге Хомду дайынының киржикчилериниң дугайында чаа материалдарны немеп бижээн.

2017 чылда ук төөгүлүг болушкуннун 105 чылын демдеглеп тургаш, ТГТШИ-ниң эртем архивиниң эргелекчизи В.С. Салчак Хомду дайынының дугайында төөгү допчулалын база бодунун чаа көрүжү-биле немелделерни кирип делгеренгей-биле чырыткан. Бо айтырыгны шинчилээринге ооң тургусканы Куулар Орустун 100 чыл оюнга тураскааткан «Сарылдыг өгбениң алдын үүжези» (2016) деп чыныдызы база ол ышкаш ийи удаа Хомду экспедицияларынга киришкени улуг рольду ойнаан.

Хомду дайынының төөгүзүн суртаал-даар талазы-биле ажылга Тывада тураскаалдар камгалаар ниитилелдин онзагай үлүүн демдеглээр чугула.

Чүге дээр, ниитилелдин таваан салгаш, хей чылдарда удуртуп келген Ю.Л. Аранчин база ниитилелдин идепкейлиг кежигүннери Орус Куулар, Кара-Күске Чооду, Василий Салчак олар салгалдар аразының харылзаазын төлөтти-биле бадыткап, улуг ажылды кылганнар.

100 чыл эрткенде, сөөлгү беш чыл дургузунда үнген ажылдарга моон мурнунда уттундурар чыгы апарган айтырыгларны база катап тургузуп эгелээни черле ужу-луг. Хомду дайынынга тывалардан кымнар, каш киж киришкенил? Оларның аразында

кымнар маадырлар болганы? Чүү дээш олар Моолга дайылдажып чорааны? Бо айтырыгларны катап тургустунуп келгени дээр, амгы үеиниң туружундан бижээн чаа шинчилелдерни калбартырын үе негеп келгенин херечилеп турар.

Хомду шивээзин эжелээр дээн тулчуушкунче каттышкан шериглерни сору кииреринге сүзүглээн ыдыктыг сөстүн камгалакчы күжүнүн дугайында төөгү чугаалар Моолга, Тывага нептерээн турган.

Сурагыл эртемден Б.Я. Владимир-цовтун 1923 чылда парлаан ажылында демдеглээнин ёзугаар, 1912 чылда Хомду шивээзинче халдаашкын үезинде ол дайынының киржикчизи, ойрат улустун сурагыл тоолчузу Парченниң «Бум-Ердени» деп маадырлыг тоолду тулчуушкун мурнунда сагыш-сеткилинден улуг көдүрлүүшкүн-биле ытканы моол шериглерниң хей-аьдын, тура соруун канчаар-даа аажок көдүргөн деп бижээн. Аас чогаал шинчилээр эртемге бо факт кончуг үнелиг бадыткал болур.

Бо бижимелди академик В.М. Жирмунский теория-биле холбап тайылбырлаан. Ооң шинчилээни ёзугаар, улусчу тоолчуларның азы ыраажыларның дайынчы ужураалдар үезинде тулчуушкун мурнунда маадырлыг тоолду азы ырыны күүседир дээр, оларны маадырлыг чорукче хей-аьдын көдүреринден аңгыда сүзүглээн ёзулал болур. Ооң үнген дөзү дыка ханы. Ындыг ёзулалды бурунгу амыдыралында черлик улустарның аңаар база дайынче баар мурнунда күүседир ыры-самыга дөмейлеп болур деп эртемден шинчилээн. Бурунгу үеде тоол ыдарда, амыдыралдың яңы-бүрү онзагай байдалдарында дүүштүр күүседир турган – киж киришкенде, киж азы мал аараанда, аңаашкын үезинде, дайын-чаа үезинде, киж орнукушударда д.о.ө. Ону бурунгу кижилерниң анаа-ла тоолдар дээш эвес, а күш мөөңнээрде, эп-сеткил каттыштырарда сүзүглээр аргазы деп эртемденнер тодараткан.

Казах эртемден Е.Д. Турсуновтун шинчилээни-биле, дайын-чаа үезинде тоолчунун маадырлыг тоолду ыдар ужуру дээр, бурунгу түрк чоннарның өгбелериниң сүнезинин чаажыктырып, олардан кеж кыйгырар тускай ёзулал болур. Маадырлыг тоолду ыдып турар үеде тоолдун маадырлары апарган өгбелерниң сүнезини тулчуушкун бо-

луп турган черге келгеш, тулчуушкунга киржип дузалаар деп, бурунгу кижилер сүзүглөп чораан.

Хомду дайынының Тывадан киржикчилериниң аразында тоолчулар база турган. Чижээ, ооң дугайында профессор Ш.Ч. Сат 1950 чылда Улуг-Хемче аас чогаал экспедициязынга киржип чораш, сурагыл тоолчу Түлүш Баазаңайның Хомду дайынынга киришкенин демдеглеп алган. Чогул тоолчунун аңаа тоолдап турганының дугайында медээ чок. Ооң чылдагаанын бодап көөргө, сүзүк-чүдүлгө база репрессия темалары хоруглуг турар совет үеде тоолчулар-даа, чыыкчылар-даа ындыг айтырыгларны оюп эрттириптер турганында база чадавас...

Ындыг-даа болза тываларның ыдыктыг сөстүн күжүңгө бүзүрээр бурунгу чүдүлгези Хомду дайынының дугайында бир төөгү чугаада кончуг тода илереттинген болуп турар. Ону Чалгынза-кегээн дугайында төөгү чугаалардан эскерип болур.

Чалгынза-кегээн деп кымыл ол?

Моолдун күрүне, шажын, хей-нитиниң шылгараңгай ажылдакчызы чораан Жалханза-кудукту Дамдинбазарны (1874-1923) тывалар Чалгынза-кегээн деп адап турган.

Дамдинбазар Моолдун Дзасагбу-хан аймактың Цогту-гун кожуунунга (амгы үеде Завхан аймактың Нумрэг сумузу) 1874 чылда бөдүүн малчын өг-бүлөгө төрүттүнгөн. 1877 чылда ламалар ону Ыдыктыг Жалханза-кудуктунун хувулганы деп тодараткан. Ол төвүт болгаш моол литературыны, математиканы, астро-логияны болгаш шажын сөзүглелдерин өөрөнгөн. Барыын Моолдун улуг девискээрин башкарып чораан. Ооң чагыргазына 28 хүрээ, 2000 шавы кирип турган.

VIII Жалханза-кудукту дээн ужуру чүдөл дээр, ол Моолга хувулган бооп сөс дагын катап төрүттүнгөн. Ооң мурнунда Будда Шакьямуниниң үезинден эгелээш, XVII чүс чылга чедир Индия биле Төвүтке он дөрт дагын катап төрүттүнгөн.

Ол 22 харлыында дириг бурганның ыдыын тып, хувулган чада чедип алгаш, кудукту деп ат-биле Моолга эң-не хүндүткелдиг болгаш шыдалдыг хувулганнарның бирээзи чораан.

Жалханза-кудукту Моол күрүнениң бирги сайыдының дужаалына ийи катап соңгуткан: 1921 чылда VIII Богда-Кегээнниң Чазанга, 1922-1923 чылдарда Улусчу Арат Чазакка.

Хомду дайынының киржикчизи
Чооду Амырдаа-хелиңниң салгалы
З.Б. САМДАН,
филология эртемнериниң
кандидады.

(Уланчылыг).

«Бичии суурларның»

НАРЫН ХЕМНИН ЭРИИН

Моол-биле кызыгаарлаш-как кыдыг-кызыгаар Эрзин кожуунун төвүндөн 3 километр черде турар Сарыг-Булуң сумузу эвээш санныг чурттакчылыг, бичии суурларга хамааржыр.

Сарыг-Булуң сумузу чанында агып чыдар Нарын хемниң эриин дургаар шаг-шаандан тура черлик чыжыргана элбек өзүп келген. Чыжырганын чаагай кадын кыш дүжөргө-ле сарыг-булуңчулар кактап алгаш, чыжыргана үзүн хайындырып ап, аш-чемге, хандызын суксунга ажыглап турарлар. Ындыг элбек үнер катты өскээр дужаап турбайн, боттарының суурунга ону болбаазырадыр биче бүдүрүлгө ажыдып ап болбазыл дээн бодалдар шагда-ла чоруп турган.

Ынчангаш сарыг-булуңчулар бо чылын чарлаттырган «Бичии суурларның сайзыралы» губернатор төлөвилелинге киржир сорулга-биле бот-идепкейин үндүрүп, санал-оналын кожуун чагыргазына кириген. Сарыг-булуңчуларның бот-идепкейин Эрзин кожуун чагыргазы деткээш, ТР-ниң Өөредилге болгаш эртем яамызы-биле кады социал ужуруткалыг төлөвилелди ажылдап кылган. Бичии сумунун экономикаг хөгжүлдөзүн экижидер төлөвилелде бүгү сумунун чонун ажыл-биле хаара тудар бүдүрүлгөден аңгыда, ооң баазазына мастерлер, технологтар өөредир төп турары база онзагай.

Ынчангаш бо чылдың күзүн Сарыг-Булуң сумузуна «Нарийн гол» (моол дылдан очулдураарга, «Нарын хем» дээн) көдээ ажыл-агый кооперативин тургускаш, ооң баазазына Балгазында Тываның аграр-

дөстөрүн Тывадан апарып тараан турган. Амьнда чыжыргана болбаазырадыр бүдүрүлгелер шагда-ла дыка эки сайзырап турар. Ынчангаш кожа моолдардан арга-дуржулга алыры-биле бо чылдың октябрь айда Улаангомунун политехниктиг техникумунун баазазында комбинатка 3 сургуул өөрөнгөш келген. Олар чүгө чыжыргана болбаазырадырын эвес, ак чем кылыгыларының, национал идик-хеп даараарының аргаларына өөренип алганнар.

Ол-ла айда «Нарийн гол» кооперативтин даргазы Очур Чигжит Барнаул хоорайда эртем-шинчилел институтунун питомнигинден (үнүш өстүрер чер) 10 муң чыжыргана өзүмүн садып эккелген. Ол дээрге Соңгу чүк регионнарынга тааржыр, казыыр 45 градус соокка чаңчыккан 6 аңгы сорт-тур: «Гном», «Чуйский», «Елизавета», «Августина», «Сударушка», «Алтайский». Барнаул хоорайда эртем-шинчилел институтунун эртемденнери келгеш, сургуулдарга болгаш сарыг-булуңчуларга чыжырганын канчаар олуртурунун, ажаап-карактаарының мастер-класстарын эрттирген. Техникунун сургуулдары өөредилге практикасында чыжыргана өзүмнөрин олурткан.

«НАРИЙН ГОЛ»

Хүндүлээчел сарыг-булуңчулар.

Аалчылар «Нарийн голдун» продукциязын амзап турары.

лыг ажыл-агый техникумунун салбырын ажиткан. Аңаа тус чер чурттакчыларын «Үнүш өстүреринин мастери» мергежилге өөредир. Ооң бир сорулгазы — ажилчын кадрларны белеткээри, тус чер чурттакчыларын ажилга хаара тудары. Ында сентябрь айдан эгелеп тус чер чурттуг 20 сургуулду өөредип эгелзэн. Сургуулдарны технология башкызы Саймира Чаптай-оол биле мастер Роман Кунгаалай өөредип турар. Сургуулдар бир чыл өөрөнгөш, келир чылын чайын дипломнарны холга алырлар. Ол ышкаш Балгазында аграрлыг техникумунун технолог мергежилинин сургуулдары практикасын Сарыг-Булуңда салбырынга эрттирип эгелзэннер.

Эрзин кожуун-биле кожа Моолдун Убсануур аймаанда чыжыргана болбаазырадыр ажыл-агый шагда-ла сайзырап, чурттуг экономиказының бир адыры болган. Эрткен вектин 60 чылдарында-ла Убсануур аймаанче чыжыргана

Сарыг-Булуң суурнуң девискээринде 25 дөрбелчин метр черни аңгылап кажаалааш, 10 муң чыжыргана өзүмүн олурткан. Ооң бирги дүжүдү 3 чыл болгаш көстүп эгелзэр.

Социал уткалыг бо төлөвилелде сарыг-булуңчулар шупту киржип турар деп болур. Чүгө дизе чыжыргана плантациясында тараан өзүмнөрни өг-бүлө бүрүзүңгө үлөп каан. Олар ол өзүмнөрин ажаап карактаар, 3 чыл эрткенде дүжүт ажаалдазынга шупту киржир.

Чоокта чаа «Нарийн гол» кооперативтин өөредилге төвүңгө кат-чимис болбаазырадыр чаа дериг херекселди Москвадан садып эккелгеш, тургускан (ону ТР-ниң Өөредилге болгаш эртем яамызы акшаландырган). Ында янзы-бүрү дериг-херекселдер бар: хайындырар улуг

паш (котел), чыжырганын хандызын ылгап үндүрер сепаратор, сөөгүнүн үзүн сыскыыр пресс аппарат, бустаар генератор, консервалаар, стерилизастаар улуг контейнер, кургадыр шкаф дээш шупту бар. Бо бүгү дериг-херекселди тускай мастерлер тургускаш, ооң-биле канчаар ажылдаарын база өөредип каан.

Бо бүгү дериг-херекселге чыжырганадан кылган янзы-бүрү продукцияны бүдүрүп эгелзэн. Ол дээрге: джемнер, хандылар, повидло, шай, чыжыргана үзү, сироп, варенье, компоттар, мармелад. Сургуулдар бо бүгүн кылырда, шын технологияны ажыглавышаан, чогаадыкчы арга-биле база ажылдап турарлар. Чижээлзэрге, чыжыргана кадының сыскырган сөөктеринин шаарындан «эмнээр сыртыктарны» чогаадып кылган, ооң чыды дыка чаагай. Кулаа аарыыр, сылдаңнап бичии уруглар эмнээринге ажыглап болур.

А чыжырганын ажыктын билбес кижичок. Ооң чимизинин 70 хуузу кижинин организмине ажыктыг витамин-

нер, микроэлементилер, кислоталардан тургустунган. База ол ышкаш чыжырганада каротиноид (кижинин өзеринге херек витамин) бар. Ынчангаш Барыын чурттарда чыжырганы «сибиринин анааны» деп адааны анаа эвес. Ооң тургузуунда витамин С бар болгаш, ону эмнер кылырынга ажыглап турар. Чыжыргана кады кыжыраң, чигирзиг чаагай амданын. Ол чүгө амданынның шынары-биле дээр эвес, витаминер, минералдар база ажыктыг бүдүмөлдөр-биле байлак. Чыжырганын херектели дыка улуг, ынчангаш чүгө эрзинчилерни эвес, республиканын чурттакчы чонун тус черниң бүдүргени экологтуг арыг продукциязы-биле хандылары бо ажыл-агыйның база бир кол сорулгазы.

«Нарийн гол» кооперативиниң ажыл-агыйн ам-даа улгаттырар сорулгалыг, Эрзин суурга кеш-дүк болбаазырадыр цех ажыдар. Чыжыргана болбаазырадыр цехке ажылдаар агрономну өөредир база 2 дээди эртемниг технологтар база херек дээрзин кооперативтин даргазы Очур Эрес-оолович чугаалады.

Декабрь 13-те «Нарийн гол» көдээ ажыл-агый кооперативинин байырлыг ажыдышының ТР-ниң Чазак Даргазының оралкачызы Александр Брокерт, ТР-ниң өөредилге болгаш эртем сайыды Татьяна Санчаа, Эрзин кожуун чагыргазы, Аграр ажыл-агый техникумунун башкылары, сургуулдары база бүгү сарыг-булуңчулар киришкен. Байырлыг ажыдышынга бүгү аалчылар «Нарийн голдун» бүдүрген бирги продукциязын амзап, чиир аргалыг болганнар. Сүүзүннүг, чаагай амданындан аңгыда, тускай өңүр

Мармелад, джем, шай...

сайзыралы" төлевилел

ДУРГААР...

Мастер Роман Кунгулай.

Аграрлыг ажил-агый техникумунун сургуулдары башкы Саймира Чаптый-оол-биле (оң талазында 2 дугаар).

Сарыг-Булуңдан сургуулдар Ландана Дүгер биле Борбаана Дармажап.

апарда суп кааны көрүштүг-даа. Байыр-алдарда чоок кижилеринге белек кылдыр өңнөп болур.

Сарыг-булуң сумузу Эрзин биле Наян ийи хемниң каттышкан черинде, хем ыдында турар болгаш ыңдыг бе, соогу-аа кедергей, четкен хүнүвүсте казыыр 0 градус болган. А сарыг-булуңчулар оттары агаар-бойдузунга чаңчыккан олгаш, чыккылама соок-даа дивес тыва

тоннарлыг, каас-шиник кеттинипкен аалчыларын байырлыг байдалга уткуп хүлээп турдулар. Төрзөн суурун хөгжүдөр дээш эгелеп алган бо улуг эгелээшкенин чүүлдүгүнүп, оларны хүндүлээчел, ажил-гыр-кежээ, хей аады бедик, тура-соруктуг чон-дур деп көрдүм.

Алдынай АРАКЧАА (СОЯН).
Авторнуң тырттырган чуруктары.

Ал-боду шагда-ла бо оранда чок-даа болза, кылган ажил-ижи, ат-сураа чон аразынга утундурбас кижилер бар. Ындыларның бирээзи колхозтар даргалап чораан Богатырь Кошкар-оол.

Бо дарганың ат-сывын эң-не баштай дыңнааш, Богатырь дээрге ооң шолазы деп бодаан мен. Кылган ажил-ижи азы мөге-шыраа дээш Богатырь Кошкар-оол деп онза шолла-биле чон аразында ол сурагжый берген деп догааштырган мен. А шынында Богатырь дээрге ооң ылап ады чүве-дир. Чоннуң берген шолазы-даа, ооң ылап ады-даа болза, Богатырь деп атка бо дарганың тура-соруу, бүдүрген ажил-ижи дүгжүр кижии бооп-тур.

Богатырь Самбуевич Кошкар-оолду таныыр, ооң-биле кады ажилдап чораан кижилер мынча деп чугаалаар чордулар.

Улуг-Хем районнуң "Улуг-Хая" колхозтуң бухгалтеринден республиканың көдээ ажил-агый сайыдының бирги оралакчызынга чедир ажилдап, Тываның көдээ ажил-агыйының хөгжүлдесинге улуг үлүг-хуузу кириген Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчысы Эрес-оол Ховалыгович Меңниг-оол:

— 1962 чылда "Улуг-Хая" колхозтуң бухгалтеринге ажилдап тургаш, Богатырь Самбуевичини таныыр апарган мен. Ынчан ол "Чодураа" колхозтуң даргазынга ажилдап турган. Кончуг организаакчы салым-чаянны кижии. Удуртканы-ла колхозтуң ажил-агыйын көдүрүп үндүрүптер. Ажилдаан-на черинге оруктар, ийи каат бажыңнар тудар. "Чодураа" колхозка улуг сүт-бараан фермазын тургусту, колхозтуң төвү суурга ийи каат бажыңны ол туттурду.

СЭКП-ниң область комитеди ооң организаакчы чоруун бедии-биле үнелээр болгаш, ажил-агыйы берге байдалдыг колхозтарже ону чорудуп турган.

Тере-Хөл районнуң Кунгуртугга колхоз даргалап баргаш, ол черге оруктарны тудуп, малчын кыштагларга мал кажааларын, малчыннарның чуртталга бажыңнарын туттурган. Кунгуртугда ийи каат бажыңны Богатырь Кошкар-оолдуң бодунуң төлевилели-биле туткан.

Кунгуртугдан ону Мөңгүн-Тайгада "Малчын" колхозтуң даргазынга ажилдаары-биле чоруткан. Аңаа база хей ажилды кылган.

Бай-Тайганың "Кара-Хөл" колхозту даргалап тургаш, Кара-Хөл хөлден балык тудар бригаданы тургускан, оруктарны, көвүрүглери туттурган. Чонну эвилелдеп тургаш, шапкын, улуг даштарлыг Алаш хемниң ол-бо эриктин дургаар ол орукту кылдыртып, хемни кежир чеди көвүрүгнү кылдырткан дээр чораан. Ол көвүрүглери соонда барып "Кошкар-оол көвүрүглери" деп чон адай берген. Кара-Хөлден Тээлиже орукту Барыын-Хемчик районнуң девискээрин таварыштыр туткан дээш, тус черниң чону Богатырь Кошкар-оолду дыка хүндүлээр болдур ийин. Ооң ады-биле Кара-Хөл суурнуң кудумчуларының бирээзин адаан.

Мөңгүн-Тайга районнуң "Малчын" колхозтуң бухгалтеринге, районнуң күүсекчи комитединиң даргазының бирги оралакчызынга дээш өске-даа бедик албан-дужаалдарга ажилдап чораан күш-ажылдың хоочуну, "Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы" деп хүндүлүг аттың эдилекчизи Эрес-оол Онанович Саая:

— Эрткен вектиң 70 чылдарының ортаа үезинде Мөңгүн-Тайга кожуунуң "Малчын" совхозка Богатырь Самбуевич директорлап чедип кээрге, ооң-биле таныжып алган мен. Ооң мурнунда Кунгуртугга колхоз

Кижиниң ат-алдары

БОГАТЫРЬ
КОШКАР-ООЛ

даргалап ажилдап турган кижии чорду. А мен ынчан "Малчын" совхозтуң экономизинге ажилдап турдум.

Богатырь Кошкар-оол деп адынга кончуг таарышкан кижии чүве. Алыс бодунуң дурт-сыны бедик, улуг-шыырак, хей чугаа чок, чүгле харын дыйылааш үнүг дээрден башка. Кайы-бир ажил кылыр дээн болза, аңаа дыка хынамчалыг белеткенир, эгелзэн үүлезин туюлунга чедирер. Ажилды организаастаары дыка тывынгыр. Ооң бир чижээ, "Малчын" совхозтуң кыштагларынга кажааларны, малчыннарның бажыңнарын туттурарда, Хөндергейниң ортаа үезинден ыяш кезерин чөпшээрди алган. Аңаа турлагны база туткан. Ажилчыннарның чурттаар бажыңы, чорук чораан кижилер хонар бажың, машиналар тургузар гараж, столовая ол турлагга турду. Эң ылаңгыя Мөңгүн-Тайга биле Тываның өске девискээрлериниң аразынга аргышкан кижилерге орук-чирик багай ол шагда бо турлагга доктаап, хонуп-дүжүп, дыштанып алырынга дыка таарымчалыг болган.

Хөндергейден ыяшты кескеш, Мөңгүн-Тайгага сөөртүп эккелгеш, "Малчын" колхозтуң малчыннарының кыштагларынга кажааларны, чуртталга бажыңнарын, чунар-бажыңнарын туткан. Ол-ла бүгү ажилдарның экономиктиг санаашкыннарын мен кылдым. Богатырь Самбуевич кижилерниң арга-сүмезинге дыка кичээнгейлиг дарга. Хат-шуурганның Мөңгүн-Тайгага мал кажааларын өг хевирлиг тутса эки боор деп саналдаарымга, ону дораан хүлээп алды. Ынчангаш "Малчын" колхозтуң кыштагларынга мал кажаазын прораб Мартай-оол Мамбыштаевич Иргиттиң удуртулганы-биле өг хевирлиг кылдыр туткан. Тырыкы ханалыг кажаага хар белең хөртүктөлбөс боор чүве-дир ийин.

Мугур-Аксы суурну ногаанчыдар, суурнуң чурттакчылары ногаа аймаа тарыыр сорулга-биле чонну эвилелдээш, 3 километр хире узун дурттуг буганы ийи ханы чоога таварыштыр хол-биле казып үндүргеш, Мугур хемниң суун суурже аксып кириген. Ол буганың суу-биле Мугур-Аксынга олурткан ыяштарны, чоннуң огородтарында ногаа аймаан сугтарып турар апарган. Ол буга ам-даа бар, суурнуң чурттакчылары ажыглап турар. Бо буганы "Кошкар-оол бугазы" деп чон адай берген.

Ыр-шоорда алдаржаан Чеди-Тейже буганы база Богатырь Кошкар-оол кастырып үндүрген. Ол ажилдарны сугтарылга системаларының эргелел даргазы Богданов деп кижии кылдырткан. Чеди-Тейде 300 га сугаттыг черге мал чеминге хереглээр сиген аймаан тарып турар. Ол база Богатырь Кошкар-оолдуң тывынгыр-сагынгыр, ажил-агыйжы чоруунуң ачызы-дыр.

Мөңгүн-Тайгадан Бай-Тайганың "Кара-Хөл" колхозтуң даргазынче Богатырь Самбуевичини шилчиткен. Аңаа баргаш, Кара-Хөлден Тээлиже машина оруун ол кылдырткан деп билер мен.

Богатырь Самбуевич Кошкар-оолдуң бүдүрген ажил-үүлезиниң болгаш ооң бодунуң дугайында тыва улустуң "Эки кылган ажил — элп читпес алдар" деп үлегер домаа-биле чиге сөглөп болур. Езулуг-ла Маадыр, Богатырь кижии-дир ол!

Шаңгыр-оол МОҢГУШ
чугаалашкан.

Ак халаттыг кижилер

БУЯННЫГ ЭМЧИЛЕРИМ
АЧЫЗЫНДА

Кежээкиниң 5 шак үезинде сонгаар хоорайда уйнуумче «Гамма» садында банкоматтан акша шилчидип чораан мен. Ол садыгның эжиниң аксында чадазының тепкизиниң аразы ырак боорда, мрамор плиткалардан шып каан, көрүштүг, чаражы-даа кончуг.

Садыгдан үнүп орташ, солагай будум-биле ийги тепкини ажырап алгаш, үш дугаарын басып чадап чорумда-ла, солагай талакы будумнуң дөзү «чым» дээн ышкыш болганда, куду баштандыр кээп ушкыш, тепкини куду чуулгаш, черге кээп дүштүм.

Чеже-даа шырбайып кызарымга турдунмас, бажым безин көдүрттүм, экизи көргөн, орта турган оолдар, уруглар эскерип кааш, дораан-на «дүрген дузаже» долгапканнар. Аас-кежик бооп, хостуг машиназы турган хире, «дүрген дуза» ол дораан халдып келген. Оон Кызылдың №1 эмнелгезиниң травматологиязынга экилгендер. Рентгенге каш катап тырттыргаш, солагай талакы дискети өттүр демир кежиргеш, бурундукташ, туружунче эптеп кириери-биле сыныктың хемчээлиниң күжү дег, ол хире деңзиги чүктү тускай ролик ажыра салып, бадырып каан. Ындыг байдалга он хонук шыдажып чыттым. Ажылдап турар эмчи сестралары, санитаркалар чаш өпөя дег ашкарып-чегерип, эвилең-ээлдек ажаап турдулар. Кижидээш, сагыш-сеткилинден амыр-дыжын бодавайн, дүн-хүн дивейн, карак шимейн ажылдап турар уругларны көрүп чыда, хей-аът көдүрүп, оларның тура-соруктуунга ада сеткилимден чоргаарланып, өөрүп, дораан сегип, үнө бээримге бүзүрөп чыттым. Каш хонганда томаанның, оожум бүдүштүг, көк халаттыг эмчи уруг: «Анализтериңер шуптузу эки болган, ам кезишкнине белеткенер, бо кежээ, даарта кандыг-даа чөм чивес силер» — деп, сагындырды.

Ол-ла кежээ мээң хеймер кызым дег уруг мурнумга чылбай сулуг таз салгаш, эът-кежимни шампуньнап, саваңнааш кылайтыр чуп, арыглай каапты. Холдарының чымчак, алыс бодунуң эвилең деп чүвезин, чуп доозупкаш: «Ол-ла, кезишкнине белен силер, дед, эки эртип алырыңарны күзедим» — дээш, хүлүмзүрбүшан чугааланып, холдарын чоттунуп тур.

Даартазында, дүштекениң 12 шак үезинде, идер тергеге чыттырып алгаш чоруткаш, кезишкнине кылыр тускай орунга салыптылар. Дүүнү-ле оожум бүдүштүг, көк халаттыг эмчи уруум ооргам чүнүнче эм сыкырткаш: «Кандыг-дыр силер, дед?» — деп, айтыргаш, бел кежимни ам билинместей бээр диди. Улуг, күштүг прожекторларны мээң чанымче чоокшупаткаш, дерт мөчүмү шимчeves кылдыр быжыглап, шарып алдылар. Белден куду билинместей бергенин эскерип чыдыр мен. Оң талакы холумнуң улуг дамырынче эмнер дамдыладып каан, солагай таламны көк өңүг пөс-биле көжөгелеп алды, чүү-даа көзүлбес. Эмчи уруум солагай холунуң чеңи-

биле бажымны дуглап алгаш, коргуп, сестип, артык бодалдарга алыспазын дээн сеткили-ле турган боор, кулаамга чавыс, тода үнү-биле, тура-сорукту көдүрүп, сагыш-сеткили сергедир чагып сүмелештишкен, дамдылаткан эмнер төнер деп баарга-ла, солуп-ла олурду.

Ол аразында солагай таламче көрүнүлтеримге, эмчилер кезишкнине үезинде тускай халат, бөрттерин кеткилеп алган, арыннары көзүлбес, чүгле карактары кылаңнаар болду. Кулак салып чыдарымга, аразында аажок кичээнгеилги, бот-боттарыңче көрүп алган, айтыржып, сүмелешкен, дугурушкан турлар. Демир хааржакта дүлгүрлер даажы дыңналгылаар, гараж-даа сагышка кирер, «11,5 биле 7,5-ти бээр сун» дээн үн-даа үнер. Электрелиг өрүмнү кири баскаш, дедир тыртканы дыңналыр. Эмнерни дамырже ам-даа дамдылатпышаан. Хенертен кулактар дүүлээр, карактар шокараңнаар, арай чиктиим аажок апарган. «Кортпа, салдым, туттун» дээн, эмчи уруумнуң чагыс-сөзү мени билиндирип, туттундурупкан. Реанимацияже шилчидер идертерге салып турда, «четтирдим, оолдарым» деп, чугаалап чадашкан мен, угаан баларгай, күш база чок. Реанимацияга чогуур эмнээшкнине көргүскөн соонда, байдал экижээн, мурнунда чыткан 4 дугаар палатамга чедирип кааннар. Санитарка уругларның кылып турар ажылы дыка бачым, бичии-даа када олуруп, дыш алыр үези турбас. Олар эртенгениң 9 шакта хонган эжинден ажылын хүлээп алгаш, дараазында хүннүң 9 шакка чедир ажылдаар. Көрүп, эскерип чыдарымга, дүүн кежээ удуур мурнунда кылып каан ажылдарын эртенгениң 5 шакта дааш-шимээн үндүрбейн, шала, соңга, хаалгаларын чодуп, чуп арыглаар чорду.

Чыдар аарыг улустарже дыка эки кичээнгеиле салып, ол-бо халып тургаш, аштанып арыгланым, кыла шааптарлар. Аарыг улусту ажаап, ашкарып-чегерип турда, сагыш човангыр эвилеңи кончуг. Санитаркалар бүдүн 24 шак ажылдааш халажырлар, алды палатага арыглаашкыны кылгаш, эжинге хүлээдир.

Бо коллектив бот-боттарын хүндүлөжир, деткижи чоруур найыралды кончуг-дур. Мында ажылдап турар уруглар колдуу өг-бүлелиг, ачы-төлдүг, оогордун тарып ап турар, дузалал ажил-агылы-даа бар. Эмнелгеге хондур ажылдааш, үш хүн дыштаныр, уруг-дарыын өөредип, хеп-сынын чуп бээрине үе четчи бээр ажырбас-тыр диштилер.

Эмчи сестралары аарыг улуска эмчиниң бижиин езугаар бүгү тала-биле эмнээшкнине чорудуп, оларның байдалын кончуг эки билдирер. Алды палатада ниитизи-биле 30 шаа аарыг улус аңгы-аңгы кемдээшкнине алгаш, эмнедип чыдар. Сегий берген улус эмчилерге, сестраларга, санитаркаларга өөрүп четтиргенин илереткеш, аал-оранынче өөрүшкү-маңнайлыг чанып турганнар. Олут орбас, чыдын чытпас сестраларның улуу,

аныяктарның дагдыныкчызы С.Лопсанны арга-дуржулгазын харам чокка дамчыдып, мергежилеңге бердингенин онзалап, эки ажылдаарын күзээнер.

Үш дүннүң ортузунда хай бооп, машина-техника озалондаа болганда, уе-човуур улус кээрге, травматология салбырынга дүвүрээзиниң-ле апар. Ындыг үеде салбырның коллективи шупту эмчи дузазын көргүзөр дээш, уйгу-чыдын чок туруптарлар. Кемдээшкнине эмнээр салбырга мындыг болуушкуннар ховар эвес болгулаар. Хенертен болган таварылгаларга бо коллектив шалыкыны-биле дүрген дузаны чедириптер, чоннуң алдын амы-тынын камгалап аптары чоргааранчыг чорду. Чонунга буян тарып чоруур ак халаттыг эмчилер Аңчыгаш Сарыг-оолович, Эргил Доржуевич, Альберт Эрес-оолович, Орлан Назын-оолович, анестезиолог эмчи уруувус база сестралар Салбак Байыровна, Отчугаш Александровна, Урана Кызыл-ооловна, санитарка кыстар Чойгана Күжүгетовна, Марта Ооржаковна, Жанна Оттуг-ооловна, Ак-кыс Достаң-ооловна, Сырга Сарыгларовнаның база өске-даа эш-өөрүнүң чымыш ижин көрүп ораарга, дараазында одурулгар ала-чайгаар-ла кош-туна бээр-дир.

Эчис соруу чоннуң кадыкы Эмчилерим күзөл-сүзүү.

Кадык чорда, кандыг ийик Каткы-хөглүг, чоргаар омак. Чечек шыпкан сесерликке Четтинчипкен басып чоруур.

Аарыг бээрге, кандыг ийик Аяс дээр-даа бүлдеңнеп кээр. Муңгаралга алзывыткан Муңгашталган калчып чоруур.

Тепкиштерниң аразында Тендирээштиң кээп дүштүм. «Дырс» дээн соонда, кара халап Дыка берге байдалда мен.

Үттүг чарын оңгарында Үстүү дөңмек ужу сынган. Көөп-белдир кемдээшкнине Хөйүнү сөглеп, бодандырган.

Кезек эмчи сүмелешкеш, Кезишкнине кирипкенер.

Кезип, хептеп, эптеп тургаш, Кемдээн сөөктү

тудуштурган. Ходуноктуг ийи-бирлеп база бергеш, Колдукдаашче чоорту киргеш, амырадым.

Эмчилерим ачызында Эчис соруу көдүрүлдү.

Кадыкшылды каңнап эмнээр Каадыржаан билин бедик Берге, нарын кезишкнине Мергежирээн дуржулгалыг Эргил, Аңчы, Альберт.

Орлан Эргим чоргаар эмчилерим.

Ажыл-ижин буян бүргээн, Амыр-дыжын уттувуктан Аарыг-аржык, кемдээшкнине Ажып тиилээр соруктулгар.

Бо салбырга июль, август айларда эмнедип чыткаш, экирип сегээн өөрлеримниң өмүнээзинден Аңчыгаш Данзырык эмчиниң удуртканы найыралдыг, ачы-буянныг коллективинге мөгөйп, өөрүп четтиргенинисти «Шын» солуну дамчыштыр илередип олур мен.

Бүрбү СЕРЕН.
Кызыл хоорай.

Эмчиниң сүмези

КЫЖЫН ШЫН
ЧЕМНЕНИР

Кыжын мага-боттуң халдавырлыг инфекцияларга удурланыр күжү эвээжеп, аарыг берип болур байдал улгадыр. Чыккылама сооктар, соок болгаш дүвүлүг хаттар, кыска хүн дурту кижиниң чүгле мага-бодунуң эвес, а сагыш-сеткилиниң кадыына багай салдарны чедирип турар.

Ынчангаш соок дүшкен соонда, чип турар аш-чемни эде көөр болза эки, чүге дизе кыжын температураның өскерлишкнинең кижиге немей энергия болгаш витаминнер чугула херек болур. Кыжын канчаар шын болгаш амданың кеменириниң дугайында номчукчуларга Республиканың аарыгларга удур кадыкшылга төвүнүң ниити аарыглар эмчизи Орлана Аймаа таныштырды:

Долу, четче, таарымчалыг кеменир. Кыжын организмге янзы-бүрү ажыктыг бүдүмелдер, негеттинер, ынчангаш аш-чемге чогуур белоктар, үстер, углеводтар база витаминнер, минералдар турар ужурулуг. Өскээр чугаалаар болза, аш-чем долу, четче, таарымчалыг болгаш янзы-бүрү болуру кончуг чугула.

Изиг чем. Соок үеде аш-чемни изиг турда чириге ажыктыг. Бир дугаарында, аңаа суук кемнер хамааржыр, чүге дизе ол организмниң суук чүүлдер балансызын долдуруп, чем хайылдырарына дузалаар.

Дамырларга кадыкшылдыг аш-чем. Кыжын дамыр чорудулгазының ажылын чогуур байдалга тудар болза эки дээр-зи чугаажок. Ону экижидеринге

таарымчалыг ажыктыг кемне бар. Оларның тургузуунда аминокислоталар, катехинер болгаш таниннер кирип турар. О дээр-ге чар чок эът, дагаа эд азы балык, тараа болгаш тоору аймаа болур.

Чүстерже дузалыг аш-чем. Кижиниң чүстери агаар температураның өскеп-бадырына ынак эвес. Ылаңгыя соок үеде аарыыры дендей бээр Ынчангаш кыжын Омега-3 де үстүг кислоталар кирип тура аш-чем чири болза эки.

Кышкы депрессия болгаш кадык кемненилге. Кыжын хү дурту кыскаларга, кижиниң ханында серотонин дээр өөрүшкү гормону бадып эгелээр. О ылаңгыя херээжен улусту сагыш-сеткилиниң кадыың дээштиг болур. Баш мээзи серотонин ажилдап бүдүрзүн де бодаар болза, углеводтуг аш-чемни чири херек. Ынчалза-да углеводтуг кемни хөйүнү эвести а бичии-бичии порциялап чийсилер. Чижээлээр, эртенгиле дүштекче кемнерниң аразында көк-тараа далганында быжырган хлеб, какао, шоколад кургаткан чимистер.

Каш сүмө. Чемиңерже хөногаа аймаан кирип туруңар. Акчигирниң орунуга арычигири ажылдаар болза эки. Хөй изи суук кемден чип туруңар. Хү дургузунда лимон каган изи шайны ижерин утпаңар. С витаминниң аш-чемни хөйүнү чири чугула, ол дээр-ге чыжыргана киш-кулаа, лимон, апельсин, ыт кады дээн чижектер.

Кижидүрүзү ылаңгыя кышкы үеде бодунуң кадыкшылдыг үргүлчү бодап, сагыш салыг чоруур болза эки. Ынчангаш аарывас, хөй эмнер ишпес дег бодаар болзуңарза, шын кеменип туруңар. Кезээде кады болуруңарны күзедивис!

Уран ОНДАР
Республиканың аарыгларга удур кадыкшылга төвү.

Кадык камгалалы

10 ЧЫЛ БОЛГАН

Республиканың база бир улуг эмнелгелериниң бирээзи — кеш-шээр аарыглар эмнелгезин кол эмчизи Уран-Херел Чечек-оолович Куулар 10 ажыг чылдар дургузунда билдирлиг удуртуп турар.

Ол Өвүрнүң төвү Хандагайтыга төрүттүнгөн, 4-10 классы Чөөн-Хемчик кожуунун Чадананың №1 школазынга өөрөнгөш, 1985 чылда Кемеровонун эмчи институтунун санитар эмчи факультетин 1994 чылда чедип-биле дооскан. 1995 чылда кеш-шээр аарыглар талазы-биле Новокузнецк хоорайның эмчи институтунга билин бедидип өөрөнгөн. Республиканың кеш-шээр аарыглар диспансеринге бичии уруглар талазы-биле 2005 чылга чедир эмчилеп, 2005-2007 чылдарда профилактика талазы-биле килдс эргелекчилээн, а 2007 чылдан бо хүннерге чедир кол эмчи болуп ажылдап чоруур. 2007-2008 чылдарда 18-тен 30-40 хар аныяктар аразында шээр аарыглар аажок непертээн турган. Амгы үеде ол байдал 5-6 катап эвээжээп келген, ынчалза-даа Россияның деңгелинге бодаарга, ам-даа улуг.

Амгы үеде материалдыг бааза экижээн. Федералдыг программа талазынга киришкен түннелинде 25 сая рубль түңгө сертификатты берген. Ынчангаш

чаа тудуп алган лаборатория амгы үениң деңгелинге дүгжүр, дериг-херекселдер саттынып, эптеп салдырган.

Лабораторияның дериг-херекселдери, аппаратуралары шупту кожуннарга үлеттинген. ЗИФА анализаторун 3 кожун (Улуг-Хем, Кызыл кожун, Барыын-Хемчик) алганнар. Амгы үеде эмнелгениң бажыңы эргиде болза, бичиилеме немей санитарлыг нормаларга дүгжүп турар кылдыр туттунуп алганнар.

Школачылар аразында шээр аарыглар 13 катап эвээжээн. Тургустунган график езугаар школа директорлары-биле дугуржуп алгаш, Кызыл хоорайның база кожуннар школаларында профилактика ажылдарын эки чорудуп турар. Кеш-шээр аарыгларны эмнээр тускай дооскан эмчилер четчир, чүгле Мөңгүн-Тайга, Эрин, Бай-Тайга, Тожу, Чаа-Хөл, Тере-Хөл кожуннарда специалист эмчилер чедишпес.

Чартылгалардан чаа ажитынган арын чараштаар кабинет ажылын эгелээн, ында 4 специалист эмчи ажылдап турар. Кадык камгалал сайыдының ат салганы «Республиканың эң-не эки ажылдыг эмнелгези» деп номинацияга тиилекчи болганын Уран-Херел Чечек-оолович чоргаарал-биле демдегеп чугаалады.

Светлана САТ.
Кызыл хоорай.

«ШЫННЫҢ» ПОЧТАЗЫНДАН

Амы-хуунуң бодалы

ААС ЧОГААЛЫНЫҢ МАСТЕРИ

Мөңгүн-Тайга кожуунуң хоочун култура ажилдакчызы, ССРЭ-ниң културазының тергигини, Тыва АССР-ниң културазының алдарлыг ажилдакчызы Самбуу Чүвүрекович Саая ам чоораан болза таптыг-ла 110 харлап турар. С.Ч. Самбуу 1908 чылдың октябрьның төңчүзүндө ТАР-ның Барыин-Хемчик кожуунуң Мөңгүн-Тайга сумузунга төрүттүнгөн. Ол үеде Мөңгүн-Тайга кожуун турбаан. Мөңгүн-Тайганың деңгээли Барыин-Хемчик кожуунга карааржыр турган. Ооң алыс угу саа-донгактар. Самбуунуң ада-иези ол үеде түрөңги, яды байдалга турган болгаш ажы-төлүнүң барык шуптузун өрөлдеринге азырандыга берипкен турган. Самбуу төрөли Чүвүрек Саая деп өрөлиниң оглу бооп өскөн.

Мөңгүн-Тайга деңгээл талазы-биле коол күрүне-биле кызыгаарланчып турар болгаш, ол үеде моол-даа, тыва-даа коонун харылзаазы, эп-найыралы эки турган. Самбуу он хар ажып чорааш-ла моол дылды, моол бижикти боду өренип алгаш, Мөңгүн-Тайганың аныак-кенинге моол бижикти бодунуң шаа-миле өөредип чораан. А кажан 1930 чылда тыва бижик тургустуна бээрде, Кызыл-Мажалыкка ийи айның тыва

бижик өөренип курузунга өөренип алгаш, келгеш, бижик билбес чорукту узуткаар талазы-биле бөлгүмнерге, чайлаг школа-зынга башкылап турган. Мээң авам чайлаг школазының өөреникчизи турган. Ол үеде аныктар мынчаар ырлажыр турган бис дээш авам бо-ла ырлай бээр турган. Ооң ол ырлап турган ырызы сагыжымга артып калган.

Маңган-Дайы челип турар
Малгаштыг-ла Ыйгылакта.
Баштап турар, сургап турар
Бадарчы башкы, Самбуу башкы
Бадарчы дээрде Мөңгүн-Тайганың бир
хоочун башкызы Уваангур деп кижиниң
ачазы-дыр.

1932 чылдан 1935 чылга чедир Самбуу Чүвүрекович Барыин-Хемчик кожуунуң аревз кожомунуң пионер килдизиниң эргелекчизинге ажилдаан. Ол бодунуң демдеглелдеринде мынчаар бижип турар: «Мээң ажал-ижим, амыдырал-чуртталгамның оруун аревзниң бедик чаагай ачы-дузасы меңээ алдын эжики ажиткан деп хүндүлөп чоруур мен». ТАР-ның аныктар организациязынга күш-ажылчы базамын ол кончуг үнелеп чораан.

Барыин-Хемчик кожуунга ажилдааш келгеш, 1936 чылдан 1942 чылга чедир Каргы сумузунуң нам үрүнүң дарга-

зынга, 1942-43 чылдарда Мөген-Бүрен сумузунуң нам үрүнүң даргазынга ажилдаан. 1941 чылдың төңчүзүндө Мөңгүн-Тайга кожууну тургустунган. Ол 1943-46 чылдарда Мөңгүн-Тайга кожуунуң партия райкомунуң секретарының дузалакчызы бооп ажилдаан. А 1954 чылдан 1968 чылга чедир ол кожуунуң төп библиотеказының эргелекчизинге ажилдааш, хүндүлүг дыштанылгаже үнгөн. Ол Тывада ном саңыгга хөй чылдарда ажилдаан чаңгыс-ла эр библиотекарь болганы ол. Ажилдап чораан чылдарында ол элээн хөй билиг бедидер курстарга өөренип чораан.

С. Самбуунуң төрүмелинден, бойдус чаяалгазындан онзагай чүүлү — тоолчу, төөгүчү, аас чогаалының мастери.

Ол бичизинден дүрген чугаалар, үлегер домактар, йөрээлдер, кожамыктар дыңнап, билип, шээжилеп, чогаадып өскөн.

Шаанда ниити чоннуң амыдырал-чуртталгазы түрөңги байдалга турган болгаш, черниң аң-меңин, балык-байлаан хөйү-биле ажыглап турган. С.Ч. Самбуунуң демдеглелдеринден номчуурга, чугаазындан дыңнаарга, ол аңнаарыгга кончуг ынак чораан. Ооң демдеглелинде мындыг ырызы бар:

Ак-ла-Адыр сыннарынга
Аңнап өскөн ашак боор мен.
Адыр-Хая баарынга
Удуп өскөн бодум боор мен.
Буурул тайга мурну-биле
Бугузунап ажып чордум.

Булан дүктүг кулаш-биле
Буур сүрүп аңнап чордум.
Улан-Дуруг, Шивээтиге
Улай-улай аңнап чордум.
Улуг Алтай чону-биле
Угбашкы дег ынак чордум.

Бо ырызында ол чуртундан аңгыда Алтай кирип, алтай чон-биле эп-найыралдыг чораанын, аңнаашкындан экелген олчазы-биле уругларын азырап чораанын көргүзүп турар.

С.Ч. Самбуу өөнүң ишти Девер Лама-Хөөвна-биле 7 ажы-төлүнүң ынак ада-иези, чүс ажыг уйнуктарының эңерелдиг кырган ада-иези. Оларның ажы-төлдери кожуунуң болгаш республиканың амыдыралыгга төлөпиг үлүг-хуузу кирип чорааннар болгаш ам-даа кирип чоруурлар.

С. Самбуунуң кылып чораан ажы-херээн партия, эрге-чагырга органның бедии-биле үнелеп, аңаа «ССРЭ-ниң културазының тергигини» деп хөрек демдээ, В.И. Ленинниң 100 харыгга тураскааткан юбилейлиг медаль, Күш-ажылдың хоочуну медаль болгаш хөй-хөй хүндүлөп бижиктерни, дипломнарны тывыскаан.

Ооң кылып чораан хөй-ниити ажылы, солун амыдыралы, Тыва културага кириген үлүг-хуузу дээш Мөңгүн-Тайга кожуунуң төп библиотеказын С.Ч. Самбуунуң ады-биле адаан.

Амыртак ОЮН-ООЛ,
күш-ажылдың хоочуну.
Музур-Аксы суур.

Үш кызымның, үш оглумнуң ачазы-биле 38 чылдың нүүрүндө чурттап келдивис. Кады чурттаанывыстан бээр 35 чыл болган оювустун үш чыл бурунгаар байырлалында «Караамның огу, чүрээмниң согуу, ишти-баарымның көзүгү, хайыралыг ынак эжим» деп адааным өөм ээзи ханныг-каралыг өлүрүкчүнүң кара холундан өлгөн.

Аяс дээрден чаңнык дүшкен дег, чык хүнүм дүмбей дүнчө хуула берген. Идаралга алзып, чүрээм ханзырап, айыралыг ынак эжим ажыын ууп чадап, ким-өөрүм чагыын сактып, «Мен ышкаш аскаан арткан улус эндерик-тир, олар аңчап шыдашкан, ажы-төлүм бодап өрөй, чоонган мен» деп бодаарымга-а, бодадарым хөнүп бербес, дедир ыртар. Чуртталганың чуузазы турупкан дег...

Уругларым сүмелешти. Хамык чоннуң адыкшылын харагалзап турар санаторий-профилакторий «Серебрянкада» түгү уруум эккеп кагды. Чырык шырайлыг араш бүрүткөкчи кыс чанынче чалааш, азым айтырды. Документилерим тутсуп өрдүм. «Силерни дүүн-не манап турдус, чедип келгениңер эки болду» дээш, өлгөн улус хүлээп алырының тускай айыктың саазыннарын долдурга, ни-аарыглар эмчизин чалады.

Ниити аарыглар эмчизи Долаана Реевна Кунчун бодун таныштыргаш, адыкшылымның байдалын, хоочураан ырыглар бар-чогуун айтырып алгаш, аңчаар эмнеп болурун, кандыг эмнээш-иннер меңээ тааржырын дораан-на дарадып, бижип демдеглээш, нерв ырыгларының эмчизинге олудун чайлап өрди.

Хүлүмзүрүү хүн дег чайнап чоруур чиниң ады Чодураа Артуровна Кончук олду, таныжып алдым. Ооң мергежилин-хамааржыр аарыгларның кажандан өлөп хоочураанын айтырып, билип алгаш, меңээ чогумчалыг эмнээш-инни билип берди. Эмнээш-инни курузун ол-ла эгелей бээрин саналдады.

Ол хүннүң эмнээш-инни эрттирип алгаш, коридорга ол-бо чүүлдер кайгап кыштап тур мен. Орайтаан. Эмчилерниң чылдаар шагы төне берген. Маргарита Адыр-ооловна Турчина мени келдирткен дээрге, чеде бердим. Ооң салган ырыгларыгга харылап олурумда, айгырактың арыннарын санап ажыдып турган-даа дег, ооң дүндүгүр көк дээр шырайы чоорту чырып, чазыгып,

хүлүмзүрүг көстү бээрде, бо өрээлге кирип кээримде сеткилимниң көрүнчүүн эмчи көрүп каанын билип кааш, кайгап ханмадым.

Эмчи кижиниң чылыг сөзү безин эмнээрин билер-ле мен. А эмчиниң шырайы аарыг кижиниң сагыш-сеткилинин көрүнчүү бооп хуула бээрин билбейн чордум. Хөрек-чүрээмге сыңышпастан сагыш-сеткилимниң ажыын үлежип, мени кээргээн эмчинин шырайы дүндүгүр көк дээр дег көзүлгөн-дир. Эмчи кижиниң эвилең-ээлдек аажы-чаңы, чылыг сөзү аравыска кыска харылзаа үезинде сеткилимни сергедип, тура-соруумну көдүрүп, күштү берген-дир. Мында эмчилерниң, сестраларының-даа аарыг улуска хамаарылгазы чараш бразиль кинолар-даа сагындырар.

Үш хүн эрткен. Санаторийниң ажилдакчыларының аарыг улуска хамаарылгазы дыка эки, «угбай», «акый», «кырган-авай», «кырган-ачай» деп эвилең-ээлдек чугаалаар. Кижини ортузу чедип чоруур назылыг, мында элээн ажилдапкан эмчи, меңээ эм дамдыладып турган Болат Биче-оолович Ооржактан: «Бо шагда мындыг эки улус, мындыг эки коллектив база бар чүве бе, кай? Шынап-ла, шупту ындыг эки улус силер бе, дуңмам?» — деп айтырдым. Эмчим каттыра каапкаш: «Бисте келген аарыг кижини бүрүзүнүң кадыкшылы улам экижил, быжыксын дээш, шыдаар шаавыс-биле кызып ажилдап турар бис, угбай — дээш, — озонотерапия дугайында айтырыңарга ам-на харылап көрей» — деп, мактаныр хөңнү чогу илдең чугаалай-дыр.

Озонотерапия — эмнээш-инниң база бир чаа хевири, кижиниң организмде аарыгларны эмнээринге үш атомнуг кислородтан тургустунган өң чок газты ажыглаары. Медицинада арыг озоннун бодун эвес, кислород-биле холумаан тускай арыггаан суг азы физиологтук холуксаа-биле кады ажыглап турар. Озоннуг холуксааны дамырже дамдыладыр арга мага-ботта хан эргилдезин чаартып, чаа күштү бээр деп, билдингир дылга тайылбырлады.

«Серебрянка» санаторий-профилакторий 2017 чылда Россияның 100 тергигин санаторийлерниң санынче киргениниң дугайында сертификат база бар болду.

«Серебрянка» санаторий-профилек-

ТООЛДА ДЕГ

торийниң улуг эмчизиниң оралакчызы, дээди категорияның кадык камгалалының организатору, бирги категорияның отолоринголог эмчизи Маргарита Маадыр-ооловна Турчина, улуг эмчи сестразы Светлана Ичин-ооловна Монгуш, поста-дежурный эмчи Болат Биче-оолович Ооржак олар 2017 чылдың майда Новосибирскиниң күрүнениң медицина университетинге озонотерапия талазы-биле профессионал деңгээли бедик тускай программа езугаар өөрөнгөш, озон-биле эмнээриниң мергежилин чедиш-кинниг доосканнар.

Озон-биле эмнээр чаа дериг-херекселдиг тускай өрээлди «Серебрянкада» ажиткан. Эмнээш-инниң чаа хевири-биле ай санында 25-30 кижини кадыкшылын быжыглап турар. Ылаңгыя иштиг-сааттыг уруглар хырын иштинде чаш төлүнүң өзүлдизинге эки, дээштиң үнелеп кээп турарлар деп озон-биле эмнээр өрээлде дежурный эмчи сестра Чечен Чанчыковна Ховалыг чоргаарал-биле чугаалап олурду.

Элээн каш чылдар бурунгаар, ажы-төлү чашта, мен ышкаш берге байдалга таваржып, чааскаан артканын Чечен Чанчыковна сактып чугаалап, менден бичи-даа болза, бодунуң амыдыралында көргөн дуржуглазының «алдын үүжезин» ажыдып, сагыш-сеткилимни үлежип, улуг деткимчени көргүстү.

Дыштанып, эмнедип турар улус аразында база сагыш-сеткил эмнекчилери эңдерик. Даай-авамның уруу, интернатка кады ойнап өскөн дуңмам Алекмаа Сөспүй-ооловна Ондарны аараан деп сураан дыңнаан мен, ол база мында болду. Күдээм база шагда чок. Ажы-төлүн чааскаан өстүрүп, кижизидип чоруур кижини болгай. Дуңмам-биле кады процедуралар эртип, агаарлап, ийилээн ыглажып ап турганывыс безин сеткилге оожургал-дыр. Оон ыңай танывазым угбайларның аксы-дылының чымчаа, көргөн карактарының хоюу сагыш-сеткилди чымчадып, чылдып кээр. Акыйларның солун чугаазы сеткилдери сергедип, бот-боттарыгга деткимче болуп турарын кыдындан көрүп, магададым.

Курга болгаш сулуг ток-биле чиң-неп эмнээр, хол-биле массаж кылып өрээлдер бар. Ында ажилдап турар эмчи сестраларының онзазын. Кижини бүрүзүнге

хамаарылгазын кичээнгеилиг хайгаарал турдум. Назы-хары дөгүй берген хирезинде чалык кыстардан арын-шырайы, дурт-сыны улуг ылгалбас, мергежилин тулган билер Любовь Адыг-ооловна Ооржак суббота, улуг-хүндө келгеш, кайы аппарат-биле канчаар эмнеп турарын кижини бүрүзүнге тайылбырлап бээрин магадааш, бодум безин билбейн, арныгала мактай берип-тир мен.

Адаккы, үстүккү каыттарда арыг-шевер тудуп турар санитарка кыстарның топтуу, бүдүштүү оларның ажылыгга харысалгалынын бадыткап турар.

Култура-массалыг ажилдарны чорудуп турар Сардана Дадар-ооловна Борбак-оол аска-бүскөк кижилерге чай аразында дузалай кааптар, сеткилдери өөртүп кээр, черле бирээни тылкан турар.

Караа көрбестер ниитилелиниң бот-тывынгар артистериниң концертин шупту барып көрдүвүс. Зал шыгырт долу. Ол улустун тура-соруунуң күштүүн. Караа көрбес боорга, сценага чедип чедирер. Тутсуп бербес болза, микрофонун тыппас. Канчап хамык ырыларны, узун шүлүктөрнү доктаадып алганнарыл? Караа көрбестер ниитилелинде карак кызыл демниг ажилдың, бот-боттарыгга дузалажыр, деткижер чаагай сеткилдин делгеп турарын көрдүвүс.

Санаторийниң столоваязынга кирип кээрге, ресторан дег, аш-чөмүн делгеп салган, эккеп сунган, эвилең-ээлдек, эки чорду.

Бир неделя чурттадым. Мага-бодумну-даа, сагыш-сеткилимни-даа эмнеттим. «Серебрянкада» санаторий-профилакторийде чуртталга эки-дир. Маңаа келген улустун амыдыралче көрүжүн чаартып, тура-соруун көдүрүп кээр күштүг, чараш, чаагай оран-дыр деп үнеледим.

Аар-бергеге, ажыг-шүжүгге таварышкан чоок кижилеривистиң сагыш-сеткилин үлежип, эгин кожа тураалары. Арага-дарыже дүлдүне бээрин көрүп, чартык-чамдык, беттик-межел апаргыже манап чорбайн, беш-чеде хире хонукта «Серебрянкада» дыштандырып, сагыш-сеткил аарыын эртежик эмнедип ап чоруурун чонумга күзедим.

Мындыг эки, тоолда дег санаторийде ажилдап турар кижини бүрүзүнүң буянныг үүле-херээ улам көвүдөп сайзыраарын, өг-бүлелеринге, ажы-төлүнге аас-кежик ала-чайгаар кээп, доктаап турар болзун деп йөрээп каалыңар.

Римма ОНДАР,
Таңды кожуун.

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Бистиң ававыс Светлана Тюлюш-овна БЫЗЫТПАА декабрь 21-де 69 харлаар төрүттүнген хүнү. Ол — РФ-тиң Улус өөредилгезиниң хүндүлүг ажилдакчызы, күш-ажылдың хоочуну.

Өөнүң ээзи Юрий Монгушович Бызытпаа-биле кады 4 ажы-төлдү өстүрүп кижизидип, дээди эртемге чедирип, амыдыралдың делгем оруунче углап баштаан. 11 уйунунуң, бир, ийи дакпыр уйунунуң эргим кижилери.

Ававыс бистерни өрү тыртып, кежик-чолду чаяп берген, кижизидикчи мөзү-шынарынга, турсоруунга база бистерни ажил-ишке сергек кирип чоруунга кезээде өөрүп чор бис.

Ынчангаш сеткиливис ханызындан байырывысты чедирбишаан, аас-кежикти, бедик сүлдө-

сүзүктү, быжыг кадыкшылды, кезээде сагыш-сеткили сергек чоруун чүрэвистиң ханызындан күзедивис.

Өөнүң ээзи, уруглары, уйнуктарындан.

Продам участок с хозяйственными постройками в г. Кызыл, СНТ, земля в собственности, цена 450 тыс.руб. Тел. 8-913-355-6996

ХАМААТЫЛАРНЫ ХҮЛЭЭП АЛЫР ДУГАЙЫНДА

2018 чылдың декабрь 21-ниң хүнүндө 14 шактан 16 шакка чедир Россия Федерациязының Истелге комитетиниң Тыва Республикада истелге эргелелиниң удуртукчузунуң бир дугаар оралакчызы Кюрю Геннадий Сергеевич Сүт-Хөл кожуунуң Суг-Аксы суурнуң Титов кудумчузунуң 3 дугаар бажыңга хамаатыларны хүлээп алып.

Набираю группу монгольского языка. За 2 месяца быстрое обучение. Тел. 89235439383, 89232629383.

ИЗВЕЩЕНИЯ

В администрацию Тоджинского района поступило заявление от гражданки Российской Федерации Серен Чойганы Васильевны о предоставлении земельного участка из земель населенных пунктов на праве аренды на 20 лет для индивидуального жилищного строительства, общей площадью 1500 00 кв.м., с кадастровым номером 17:11:0502053:427, расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Тоджинский район, с.Тоора-Хем, ул.Рабочая, дом 36.

В рамках действующего законодательства в течение 30 дней со дня опубликования данной информации администрация Тоджинского района принимает письменные возражения по данному заявлению.

Начальник отдела по земельным и имущественным отношениям Кара-оол Л.А.

Согласно п.п. 19 п.2 ст.39.6 Земельного кодекса Российской Федерации администрация Пий-Хемского кожууна извещает о возможном предоставлении земельного участка Тулуш Владимиру Хураковичу из категории земель сельскохозяйственного назначения в аренду, расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Пий-Хемский район, с. Сесерлиг, местечко «Беш-Даг», с кадастровым номером 17:08:1502002:244 общей площадью — 25000 кв.м., вид разрешенного использования — для ведения личного подсобного хозяйства.

В рамках действующего законодательства в течение 30 дней со дня опубликования данной информации Отделом земельных, имущественных отношений и архитектуры администрации Пий-Хемского кожууна принимаются письменные заявления по данному заявлению.

Начальник отдела земельных, имущественных отношений и архитектуры Б.В.Кужугет.

МӨГЕЙИГ

Бистиң дуңмавыс Чодураа Шөөжүловна САЛЧАКТЫ сөөлгү оруунче үдээринге дузалашкан дөргүл-төрелдеривиске, Улуг-Хем кожуунуң Арыг-Үзүү суурдан келген кудаларывыска, Мөңгүн-Тайга кожуунуң Кызыл-Хая суурда чаңгыс чер-чурттугларывыска, болгаш Мөген-Бүрен күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезиниң директору Өшкү-Саар Аракчаевна Ооржакка өөрүп четтиргенивисти илереттивис.

СООК ДЕКАБРЬ АЙ – ЧЫЛЫГ ӨРТЕКТЕРНИҢ ҮЕЗИ

Рекламаңарны болгаш PR-материалдарыңарны парладыр талазы-биле кады ажилдажылгаже Силерни чалап тур бис. «Шын» дээрге 4 муң ажыг тиражыг, тыва дылда үнүп турар кара чаңгыс солун-дур.

Биске парладырга ажыы чүдөл: солун республиканың бүгү девискээринде 100 хуу тарап турар, ооң уламындан кожууннарда эң нептереңгей солун апарган. Силерниң дыңнадыңарны шупту улус — ТР-ниң Чазаандан эгелээш, республиканың эң ырак булуңунда чурттап турар малчынга чедир таныжар.

ӨРТЕКТЕР ЭҢ ЧИИК

Информастыг дыңнадыгны болгаш рекламаны парладырының өртектери (чингелде чокта)

(1 дөрбелчин см. — 20 рубль; эң биче хемчээл — 25 дөрбелчин см.)

ЧИИГЕЛДЕЛЕРНИ ӨСКЕРТИП БОЛУР, КИЖИ БҮРҮЗҮНГЕ ХАМААРЫЛГА ТУСКАЙ

Харылзажыр телефон: 8-923-552-2070; 8(39422)2-18-10 e-mail: reklamashyn@mail.ru Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, 100 бажың, кабинет 7.

Солун арны	Реклама шөлү, дөрбелчин см.	Ачы-дузаның өртээ
Бүдүн арын	962 дөрбелчин см.	19240 руб.
1/2	481 дөрбелчин см.	9620 руб.
1/4	240 дөрбелчин см.	4800 руб.
1/8	120 дөрбелчин см.	2400 руб.
Сөзүглелдиг рекламаны болгаш PR-материалдарны парладыры		
Материалдың ады	Юридиктиг черлерге	Хуу сайгарлыкчыларга
Дыңнадыг материалды чагыдып парладыры	1 дөрб.см-де — 20 руб.	1 дөрб.см-де — 15 руб.
Чагыкчының бодунуң белеткээн материалын парлаары	1 дөрб.см-де — 15 руб.	1 дөрб.см-де — 10 руб.
Материалды очулдуары		50 сөс чедир — 150 руб. оон өрү, 1 сөс дээш 8 руб.
Дыңнадыг		1100 руб.
Медеглел		1500 руб.
Байыр чедиришикини		50 сөске чедир — 300 руб. оон өрү, 1 сөс дээш 8 руб.
Чурук өртээ		1 шт. 300 руб.

Солунуң үнөр хүннери: вторникте болгаш четвергте (8 арын), субботада (12 арын, ТВ-программа)

*аразында санажылганы база чорудуп болур

солунуң сайтызы: //shyn.ru

электроннуң почтазы: shyntuva@mail.ru shyntuva@yandex.ru

Неделяның тиражы: 10358 экз. Үндүрүлгениң тиражы: 3637

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.

Кол редактор
А.О. ХЕРТЕК.

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүң
адреси: 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100, каб.: 29-32

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор А.О. Хертек — 2-01-35.
Кол редакторнуң оралакчызы Д.С. Монгуш — 2-17-91.
Секретарь А.А. Лагбы — 2-30-69; тел/факс (394-22) 2-30-69.
Бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи (Л.Б. Очур, С.С. Кужугет) — 2-18-10.
РЕДАКЦИЯНЫҢ КИЛДИСТЕРИ:
Нийтилел-политиктиг (редактору Ш.М. Суван, корр. М.О. Ондар).
Экономика, үлетпүр болгаш көдээ ажил-агый (редактору А.Д.Б.Түлүш).
Социал айтырыглар (редактору Н.С. Эргеп, корр. Ш.Н. Ховалыг) — 2-17-94.
Култура, чогаал, медээлер база спорт (редактору А.Н. Соян).
Очулга (редактору А.К. Ооржак).
Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак.
Корректорлар А.Ч. Чамзырын, Ч.Н. Мачык.

Расч. счет № 40101810900000010001
УФК по Республике Тыва (ГАОУ РТ "Редакция
газеты "Шын" № 30126174260)
БИК 049304001 ИНН 1701008465
КПП 170101001
Отделение — НБ Республика Тыва, г. Кызыл.

Харылзаа, информация технология-
лары болгаш массалыг коммуникация-
лар адырынга хайгаарал талазы-биле
федералдыг албанның Тыва Республика
талазы-биле эргелели «Шын» солуну
2012 чылдың декабрь 3-те бүртүккөн.
Херчилелдиндугаары — ПИ № ТУ17-00068.

Солуну «Тываполиграф» КХН-ге парлаан.
(Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1).
Солунда парлаттыг материалдарның ав-
торларының бодалдары редакцияның туружу-биле
дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш
өскө-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар
боттары харыялаар.

Чагыдылга индекс: хуу кижилерге — 11530,
организацияларга — 31730
Солун неделяда үш катал үнөр.
Хемчээли 3 парлаар ама.
Номерни парлапгаже дузагааны
график эзуугаар — 18.00, херек кырында — 17.00.
Солун келбейн барганда, 2-18-10 телефонче долгаар.